

Handelingen

van de

**Geschied- en
Oudheidkundige Kring**

van

OUDENAARDE

van zijn Kastelnij

en van den Lande tusschen Maercke en Ronne.

Deel LVII

Oudenaarde, 2020

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopie, opname of op enige manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming. Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn bijdrage.

Indien u interesse heeft in uitgaven van de *Handelingen of Verhandelingen* (zie laatste pagina), kunt u contact opnemen met het secretariaat van de Geschied- en Oudheidkundige Kring. Op de vernieuwde website van de Kring kunt u een bibliografie van alle artikels verschenen in de *Handelingen* raadplegen. <https://www.gokoudenaarde.com>

Correspondentieadres:
Geschied- en Oudheidkundige Kring Oudenaarde
Maagdendale 31
9700 Oudenaarde
archief@oudenaarde.be

Afbeelding cover: SAO, Fotocollectie Stad Oudenaarde, nr.FO 000419

Met steun van de Vlaamse Overheid

DANIËL ERMENS

Nieuwe inzichten over het Oudenaardse Rijmboek¹

Boeken met daarin meerdere teksten waren tot de introductie van de boekdrukkunst eerder regel dan uitzondering. Zulke meerteksthandschriften konden een lange en korte tekst bevatten, maar ook talrijke korte teksten. Elke samenstelling was mogelijk. Vaak zijn ze overgeleverd zonder colofons of aantekeningen van bezitters, met als gevolg dat veel wetenschappelijke discussies gewijd zijn aan de vragen waar, wanneer, door wie en voor wie deze handschriften gemaakt zijn. In deze bijdrage zal ik aantonen dat het mogelijk is een goed onderbouwd profiel op te stellen van de geïntendeerde functie en gebruiker van een meertekstcodex die geen concrete aanwijzingen bevat over eigendom of herkomst. Een veelbesproken meerteksthandschrift in de medioneerlandistiek is het Oudenaardse Rijmboek (ook bekend als de Enaamse Codex): een fragmentair overgeleverd meerteksthandschrift, dat op basis van de schrijftaal gelokaliseerd wordt in het grensgebied tussen Vlaanderen en Brabant ter hoogte van Oudenaarde.²

¹ Deze publicatie is het resultaat van het project 'The Dynamics of the Medieval Manuscript: Text Collections from a European Perspective' (www.dynamicsofthemedievalmanuscript.eu), dat financieel is ondersteund door het HERA Joint Research Programme (www.heranet.info) en de Europese Unie FP7 2007-2013, en is eerder in het Engels verschenen onder de titel 'Views on the Oudenaarde Verse Book' in de congresbundel van dit project onder redactie van Karen Pratt e.a. (Göttingen, 2017), 111-130. De vertaling is waar nodig aangepast of aangevuld met informatie die te vinden is in mijn proefschrift *Functie en gebruiker. Een studie over het construeren van gebruiksprofielen van meerteksthandschriften met Middelnederlandse teksten* (Utrecht, 2015), waarvan een handelseditie in voorbereiding is. Op deze plaats wil ik – met warme herinnering – mijn collega's Bart Besamusca, Gerard Bouwmeester en Paul Wackers bedanken voor hun suggesties bij eerdere versies van deze tekst en Hans Kienhorst voor zijn toestemming zijn ongepubliceerde onderzoek naar het Oudenaardse Rijmboek te gebruiken. De citaten uit het Rijmboek in dit artikel zijn afkomstig uit Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten*, dl. 1, 402-500 (ook te raadplegen via www.dbnl.org). De spelling en het hoofdlettergebruik zijn aangepast aan de moderne normen.

² De 33 overgeleverde bladen worden bewaard in het Oudenaardse Stadsarchief (32 folia – handschrift 5576) en de Bodleian Library in Oxford (1 folium – handschrift Douce 381, folio 13). Een zeer leesbare

Na een korte bespreking van de codex zal ik de twee meest invloedrijke hypothesen over het Oudenaardse Rijmboek nader bekijken. De eerste hypothese heeft betrekking op zijn herkomst, de tweede op zijn mogelijke functie. In het laatste deel van deze bijdrage zal ik de resultaten van mijn onderzoek presenteren. Door een reconstructie van het handschrift te maken en door het vanuit een vergelijkend perspectief te benaderen, kunnen nieuwe inzichten over de herkomst, de geïntendeerde gebruiker(s) en de functie van het Oudenaardse Rijmboek worden gevonden.

Het Oudenaardse Rijmboek

Toen in de jaren 1830 de ontdekking van de fragmenten van het Oudenaardse Rijmboek bekend werd gemaakt, stond de medioneerlandistiek nog in haar kinderschoenen.³ Het concept ‘meerteksthandschrift’ was nog niet geïntroduceerd en niemand was in staat om het belang van deze fragmenten te evalueren. Daterend van rond 1300, zouden ze de oudste bewaarde getuige blijken te zijn van een Middelnederlands meerteksthandschrift.⁴ De 33 bladen, hergebruikt als ‘dekbladen’ in leren omslagen uit de jaren 1530, maakten ooit deel uit van een grote en dikke codex, geschreven in twee kolommen, die minsten 257 bladen telde en ongeveer 29 cm hoog en 22,5 cm breed moet zijn geweest.⁵ Aan de hand van de contemporaine foliëring kunnen we afleiden dat

beschrijving van de inhoud en de problemen bij het achterhalen van de functie en de herkomst is te vinden in VAN OOSTROM, *Stemmen op schrift*, 345-350.

- 3 Désiré-Joseph Vander Meersch was de eerste die publiceerde over het Oudenaardse Rijmboek (VANDER MEERSCH, ‘Verslag wegens een rymboek van Martyn van Thorout’). De fragmenten die in het Oudenaardse Stadsarchief worden bewaard, zijn door hem ontdekt. Het fragment dat in de Bodleian Library in Oxford wordt bewaard, werd pas in de jaren 1890 in de medioneerlandistiek geïntroduceerd. Vander Meersch was overigens niet de eerste die over de fragmenten publiceerde. De eerste verwijzing ernaar vinden we terug in DE BAST, *Recueil*, 8-9, noot 3 uit 1808. Recent heeft Paul Trio de oudste geschiedenis van de fragmenten overzichtelijk samengevat: TRIO, ‘De waarde van een pand’, 23-30 (vgl. ERMENS, *Functie en gebruiker*, 54-57).
- 4 Fragmenten van de Middelnederlandse vertaling van *La Vengeance Raguidel* zijn mogelijk resten van een nog ouder meerteksthandschrift (ca. 1275), volgens KIENHORST, ‘De Wrake van Ragisel-fragmenten’, 51-52. In tegenstelling tot het Oudenaardse Rijmboek is van deze codex echter maar één tekst bewaard gebleven. De fragmenten van dit handschrift worden bewaard in twee locaties: Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 3085 en Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek, F 26b.
- 5 De schatting van de oorspronkelijke hoogte en breedte is afkomstig uit DESCHAMPS, *Middelnederlandse handschriften*, 55. De leren omslagen zijn gemaakt in het Sionconvent te Oudenaarde. In 2010 vond toenmalig archivaris Pieter-Jan Lachaert een drietal delen van banden waarin ooit bladen uit het Rijmboek als maculatuur waren gebruikt (zie: LACHAERT, ‘Archiefnieuws’, 430-432).

we fragmenten bezitten van over de hele oorspronkelijke codex, behalve van het begin. Het eerste bewaarde blad is folium 60 (zie tabel 1).

Bewaarde folia (contemporaine foliëring)	Reconstructie van de oorspronkelijke lengte van de tekst	Tekst
60	57-61	<i>Van der zielen ende vanden lichame (Visio Philiberti)</i>
101	83-104	<i>Van sente Caterinen</i>
116*, 123, 124, 127, 131*	105-144	<i>Van den levende ons heren</i>
154, 155, 161	145-163	<i>Van sente Eustaes</i>
165, 166, 169, 170*, 179, 181, 184	163-184 ^{ra}	<i>Van sente Aechte</i>
184, 185	184 ^{ra} -188	<i>Van sente Waerneer</i>
224, 225, 227, 238, 240, 243	221-243 ^{va}	<i>Van sente Marie Egyptiake ende Zosimus</i> (gevolgd door een ‘commemoratio Mariae’)
243, 248	243 ^{va} -248 ^{va}	<i>Van der biechten – Martijn van Torhout</i>
248, 249, 250, 251	248 ^{va} -252 ^{ra}	<i>Dietsche Catoen (Disticha Catonis)</i>
254, 255*, 256*, 257	252 ^{ra} -258 ^v	<i>Van seden (Facetus, ‘cum nihil utilius’)</i>
?	begint op het vorige blad	<i>Van onser vrouwen lof</i>
?	wordt vervolgd op het volgende blad	<i>Van onser vrouwen geslacht</i>

Tabel 1: Overzicht van de twaalf bewaard gebleven teksten in het Oudenaardse Rijmboek en de bladen waarop ze zich bevinden (inclusief een reconstructie van de mogelijke lengte van de tekst). Kolommen worden – indien bekend – aangegeven met een superscripte a (links) of b (rechts). Een asterisk duidt een gereconstrueerd foliumnummer aan, een vraagteken een nummer dat niet kan worden gereconstrueerd.

De bewaarde inhoud van deze codex bestaat uit berijmde teksten, vandaar dat Vander Meersch het handschrift ‘Rijmboek’ doopte. Van sommige van deze teksten is slechts een klein gedeelte bewaard op een enkel blad, terwijl van andere teksten een substantiëler deel is overgeleverd, soms zelfs vijf of meer bladen. Op basis van berekeningen, te uitgebreid om in het korte bestek van deze bijdrage weer te geven, kunnen delen van de codex voorzichtig worden

gereconstrueerd.⁶ In tabel 1 wordt de geschatte lengte van alle twaalf bewaard gebleven teksten weergegeven (in folia). Indien mijn reconstructie correct is, kennen we alle teksten van folium 83 tot en met 188 en van folium 221 tot en met 258. Dat is mogelijk ongeveer 60 procent van de totale inhoud. Over de overige veertig procent kunnen we helaas niets zeggen: folium 1-56, 62-82 en 189-200 en de bladen na folium 259 zijn waarschijnlijk voorgoed verloren.

De teksten kunnen gegroepeerd worden volgens genre. In de eerste plaats zijn er vijf heiligenlevens (Catharina, Eustachius, Agatha, Werner en Maria Egyptiaka) en een afschrift van het populaire *Van den levene ons heren*. In heel Europa waren deze heiligen, die in de eerste eeuwen van het christendom stierven in de Mediterrane wereld, populair van de dertiende tot de vijftiende eeuw, behalve de jonge Sint-Werner. Hij was in 1287 gestorven – vermoord, door de joden, volgens zijn legende – in een stadje langs de Rijn, ten zuiden van Keulen, slechts enkele jaren voor het kopiëren van het Oudenaardse Rijmboek.⁷ Vervolgens vinden we twee Middelnederlandse vertalingen van Latijnse schoolteksten naast elkaar: de *Disticha Catonis* en de *Facetus ‘cum nihil utilius’*. Twee andere teksten gaan over de Maagd: de eerste is een gebed, de tweede een bespreking van haar afstamming. Gedeeltes van een verstraktaat over het belang van de biecht zijn ook bewaard gebleven. Volgens de epiloog bij deze tekst was hij geschreven door Martijn van Torhout, de enige auteur die wordt vernoemd in de bewaarde delen van de codex. Ten slotte, op folium 60, vinden we een Middelnederlandse vertaling van het wijdverspreide droomvisioen *Visio Philiberti*, waarin het lichaam en de ziel ruzie maken over wie de blaam treft voor de eeuwige verdoemenis van de ziel.

Eerdere hypothesen over het Oudenaardse Rijmboek

Al vanaf het moment dat de fragmenten ontdekt werden, hebben onderzoekers zich vragen gesteld over de herkomst, de geïntendeerde functie en de gebruikers van de oorspronkelijke codex. Van alle hypothesen die zijn geopperd zijn er twee cruciaal voor de algemeen geaccepteerde theorieën over het Oudenaardse Rijmboek.⁸ De oudste van deze twee hypothesen, die ik de Ename-hypothese

⁶ De reconstructies zijn gebaseerd op de lengte van andere overgeleverde versies van de teksten of (in het geval van de heiligenlevens) op de lengte van de prozaversie van de tekst. Deze reconstructies worden gedetailleerd besproken in ERMENS, *Functie en gebruiker*, 77-115.

⁷ Voor meer informatie over Sint-Werner, zie MENGTE, ‘Die Ritualmordaffäre’.

⁸ Er zijn uiteraard meer hypothesen over deze codex geuit. Voor een overzicht, zie: VAN OOSTROM, *Stemmen op schrift*, 349-350, in ERMENS, ‘Het handschrift-Van Hulthem’, 17 bespreek ik de twij-

zal noemen, was geformuleerd in de negentiende eeuw en is gebaseerd op informatie die te vinden is in drie bewaarde epilogen. In twee epilogen vinden we namelijk een datum en een verwijzing naar de Enaamse benedictijnerabdij Sint-Salvator, enkele kilometers ten noorden van Oudenaarde op de andere oever van de Schelde. In de epilogen van de heiligenlevens van Sint-Agatha en Sint-Maria Egyptiaka lezen we respectievelijk:

Agatha

Dit maecti sente Aeghten teren

Na de ghebornesse ons heren

MCC ende VI ende LXXX jaer

TEnamme in sinen cloester daer (Van sente Aechte, v. 756-759)

[Hij maakte dit ter ere van Sint-Agatha, 1286 jaar na de geboorte van Onze Heer, in Ename, in zijn klooster daar]

Maria

Dit was ghemaect in ghoeider kennesse

MCC ende neghentech jaer

Tote Enamme inden cloester daer (Van sente Marie Egyptiake ende Zosimus, v. 687-689)

[Dit was gemaakt, met kennis van zaken, in 1290 in Ename in het klooster daar]

De hypothese die uit deze twee epilogen werd afgeleid was eenvoudig: aangezien de auteur van beide teksten een benedictijner monnik in Ename betrof, was dit een codex die kort na 1290 in die abdij was gekopieerd.⁹ Echter, de kans dat het handschrift vervaardigd is in de abdij van Ename is klein, want behalve de auteur van deze heiligenlevens is er daar geen bewijs van schrijfactiviteiten in de dertiende of veertiende eeuw.¹⁰ Desondanks hebben enkele onderzoekers getracht verder te bouwen op deze conclusie. Volgens hen kunnen we de auteur van meerdere, of zelfs van alle teksten in

felachtige hypothese dat het Oudenaardse Rijmboek, evenals het handschrift-Van Hulthem een boek was waaruit op bestelling teksten werden gekopieerd.

⁹ VANDER MEERSCH, ‘Verslag wegens een rymboek van Martyn van Thorout’, 201.

¹⁰ Noch MILIS, ‘De kloosterbibliotheek’, noch DEROLEZ, *The Medieval Booklists*, dl. 7, 118-119 noemen bewijzen van schrijfactiviteit in Ename.

het handschrift identificeren, vanwege de naam die in de derde epiloog wordt vermeld. Deze epiloog bij het rijmtraktaat over het nut van de biecht vermeldt dat – de verder onbekende – Martijn van Torhout de auteur van deze tekst was:

Dit maecte Martijn van Torout
Die elken mensce noch es hout
Ghode ende siere moeder teeren
Om datter de mensce bi soude leeren
Hoe hi hem ontcombren soude
Van sinen sonden alsi woude
Want leke lieden lettelt verstaen
Wat sonden sijn alsi te biechten gan (*Van der biechten*, v. 109-116)

[Dit is gemaakt door Martijn van Torhout, die (nog steeds) goede intenties heeft alle mensen te helpen, ter ere van God en Zijn moeder, opdat de mens zal leren hoe hij zich van zijn zonden kan ontdoen, als hij dat wil, want leken begrijpen amper wat zonden zijn als zij te biecht gaan]

Hoewel er geen sluitend bewijs is, werd Martijn gezien als een benedictijner monnik in Ename en werden veel teksten in deze codex aan hem toegeschreven. Bijgevolg werd hij gezien als de auteur van het populaire *Van den levne ons heren* en de vertaler van de wijdverbreide Middelnederlandse vertalingen van de *Disticha Catonis* en de *Visio Philiberti*. Met andere woorden, hij werd beschouwd als een auteur met – volgens Middelnederlandse normen – veel teksten op zijn naam.¹¹ Het is verleidelijk om deze redenering te volgen: in een meerteksthandschrift treffen we een plaats van herkomst voor twee teksten aan in twee haast identieke epilogen en een auteur van een derde tekst in een derde epiloog (die lijkt op de andere twee), dus misschien waren deze teksten alle drie geschreven op dezelfde locatie door dezelfde auteur en gekopieerd in een codex op dezelfde plaats. Maar we moeten voorzichtig zijn: een epiloog

11 Hoewel VANDER MEERSCH, 'Verslag wegens een rymboek van Martyn van Thorout', 197 Martijns auteurschap al in de titel van de eerste publicatie over het Oudenaardse Rijmboek vermeldde, was het vooral VAN MIERLO, 'Martijn van Torhout', 374-375, die dit auteurschap het meest nadrukkelijk verdedigde. Over het debat tussen Van Mierlo en Beuken over deze hypothese, zie BEUKEN, 'Het auteurschap', VAN MIERLO, 'Het auteurschap' en BEUKEN, *Vanden levne ons Heren*, dl. 2, 112-119. VAN MIERLO, 'Martijn van Torhout', 372-373 beargumenteert dat de monniken te Ename deze codex hadden aangelegd ter nagedachtenis aan hun talentvolle broeder Martijn. Recenter hield GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten*, dl. 1, 396-402 de mogelijkheid open dat Martijn de auteur was, of minstens de samensteller, van de codex. VAN BUUREN, 'Der clerken boec', 80-81 speculeerde over de mogelijkheid dat de codex werd gebruikt door de monniken wanneer ze een vrouwelijk klooster dat onder hun hoede stond bezochten.

(die een auteur of een locatie aan een *tekst* koppelt) is niet hetzelfde als een autografische colofon (die een kopiist of locatie aan een *codex* koppelt). In het algemeen, zoals we ook zullen zien in de bespreking van de tweede hypothese, is het projecteren van informatie uit één tekst uit een meertekstcodex op het hele handschrift problematisch, omdat het vaak teksten bevat die een verschillende herkomst hebben.

De tweede hypothese die ons huidige beeld van het Oudenaardse Rijmboek mee heeft bepaald, gaat over de mogelijke geïntendeerde functie van de codex. Sinds de late jaren 1980 hebben drie invloedrijke onderzoekers, Frits van Oostrom, Fons van Buuren en Hans Kienhorst, vergelijkbare ideeën hierover geuit. In hun visie was de codex oorspronkelijk bedoeld als een boek voor de instructie van een bepaalde groep, als een schoolboek of als een instructieboek.¹² Ze vertrekken allemaal van dezelfde tekst: de Middelnederlandse vertaling van de *Disticha Catonis*, een tekst die, volgens Jacob van Maerlant, al wijdverbreid was in de volkstaal voordat het Oudenaardse Rijmboek was geschreven.¹³ Aangezien de Latijnse versie van deze tekst op school werd gebruikt, namen zij aan dat de Middelnederlandse vertaling in eenzelfde omgeving werd gebruikt. De beschadigde proloog van de tekst in het Oudenaardse Rijmboek lijkt deze aanname te bevestigen:

Alle die vroet willen wesen
Der Clerken Boec moeten si lesen
Of in Dietsch of in Latin[e]
Alzo hic [...]
Alzi terst [ter scoln gaen]
Die hem wijs [eit doet verstaen]
Vele meer dan en [ech doet]¹⁴ (*Dietsche Catoen*, v. 33-39)

12 VAN OOSTROM, 'Lezen, leren en luisteren', 20-21 noemt het een instructieboek voor volwassenen; zie ook: VAN BUUREN, 'Der clerken boec', 80-82; VAN BUUREN, *Den duytschen Cathoen*, 21-25; WACKERS, 'In een boek zo volgeladen', 195; KIENHORST, 'De Wrake van Ragisel-fragmenten', 56; KIENHORST, *Lering en stichting*, dl. 1, 142-143. Andere belangrijke publicaties over de Middelnederlandse *Facetus*-vertalingen zijn: MEDER, 'Hoofsheid' en MEDER, 'Gepast gedrag' - MEDER, 'Hoofsheid', 321 gelooft echter niet dat het Oudenaardse Rijmboek een schoolboek was.

13 Jacob van Maerlant verwijst naar deze vertaling in zijn *Spiegel historiael*, partie 1, boek 5, capit-tel 73, v. 51-54, geschreven in de jaren 1280 (DE VRIES en VERWIJ, *Jacob van Maerlants Spiegel historiael*).

14 Een gat in het perkament heeft een deel van de proloog onleesbaar gemaakt. Gysseelings reconstructie van de ontbrekende tekst is tussen vierkante haken geplaatst en is gebaseerd op de tekst uit de parallellevering (die opvallend stabiel is).

[Iedereen die wijs wil worden moet het boek van de Klerk (Cato) lezen, in het Nederlands of in het Latijn, zoals ik [...], als ze voor het eerst naar school gaan. Het bezorgt hen meer wijsheid dan eender welk boek.]

Hoewel de proloog in alle overgeleverde kopieën van de tekst verder gelijk is, komen de rijmende verzen ‘Of in Dietsch of in Latin[e]/ Alzo hic [onleesbaar]’ alleen in het Oudenaardse Rijmboek voor. De nadruk op ‘Nederlands of Latijn’ toont desalniettemin dat ook de Middelnederlandse vertaling van de *Disticha Catonis* gebruikt werd voor educatieve doeleinden, maar het ontbreken van de Latijnse versie in het Oudenaardse Rijmboek maakt het niet aannemelijk dat de codex in een schoolse omgeving werd gebruikt.¹⁵ Zowel Van Buuren als Kienhorst formuleerden echter bijkomende argumenten om hun hypothese dat het Oudenaardse Rijmboek een soort schoolboek was te onderbouwen. Twee argumenten zijn van belang. In de eerste plaats verwijst Van Buuren naar twee Latijnse codices uit het Duitse taalgebied in een studie van Nicolaus Henkel, die onderzoek deed naar handschriften met Latijnse schoolteksten. Beide handschriften vertonen opvallende overeenkomsten met de inhoud van het Oudenaardse Rijmboek. Een van deze codices bevat niet alleen de *Disticha Catonis* en de *Facetus ‘cum nihil utilius’*, maar ook enkele heiligenlevens (waaronder dat van Sint-Catharina), de *Visio Philiberti* en een tekst over de biecht, terwijl de andere codex afschriften bevat van de *Disticha Catonis*, de *Facetus* en een gebed gericht aan Maria.¹⁶ Volgens Henkel werden deze twee Latijnse handschriften zonder twijfel voor educatieve doeleinden gebruikt, omdat ze voorzien zijn van glossen.¹⁷ In de tweede plaats heeft Kienhorst beargumenteerd dat het grote formaat van het schrift een indicatie kan zijn dat de codex door een groep studenten tegelijk werd gelezen, terwijl hij op een lezer lag.¹⁸ De grote letters maakten het mogelijk de tekst vanaf een afstandje te lezen.¹⁹ De conclusie lijkt eenvoudig: het Oudenaardse Rijmboek

15 Tweektalige edities (bv. in Latijn en Engels) komen voor in meerdere taalgebieden en werden gebruikt om Latijn te leren. In het Oudenaardse Rijmboek – en in alle andere Middelnederlandse handschriften – is echter alleen een volkstalige versie opgenomen.

16 HENKEL, *Deutsche Übersetzungen*, 20–22. De twee handschriften zijn Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, MS 2780 en München, Bayerische Staatsbibliothek, MS Clm 4413.

17 HENKEL, *Deutsche Übersetzungen*, 20.

18 Deze hypothese van Kienhorst is beschreven in WACKERS, ‘In een boek zo volgeladen’, 195. Een steekproef leert dat de gemiddelde o-hoogte 3,5 mm is. De kleinste voorbeelden zijn net iets groter dan 3 mm, terwijl de grootste iets meer dan 4 mm meten. De twee-koloms opmaak van de pagina’s laat niet veel ruimte over voor enigerlei annotatie in de marges.

19 KIENHORST, *Lering en stichting*, dl.1, 143 geeft een aanvullend argument voor het gebruik in een schoolomgeving: de *litterae notabiliores* in de Middelnederlandse versie van de *Disticha Catonis* en de *Facetus* in het Oudenaardse Rijmboek zijn aangebracht om de structuur van de leerstof te

wordt gebruikt in een soort schoolomgeving, want zowel tekstueel als codicologisch zijn er aanwijzingen die in deze richting wijzen. In contrast tot de hierboven genoemde Latijnse handschriften is het Oudenaardse Rijmboek echter niet voorzien van glossen en evenmin biedt het ruimte ervoor.²⁰ In de volgende paragraaf zal ik tonen dat de situatie ingewikkelder is dan Van Buuren en Kienhorst aannemen.

Een nauwkeurigere bestudering van het Oudenaardse Rijmboek

Nu we kennis hebben gemaakt met de basisinformatie over het Oudenaardse Rijmboek en het debat erover, kunnen we over gaan tot een diepere analyse van de fragmenten. Om tot resultaten te komen, zullen we de inhoud tijdelijk moeten loslaten en het boek als materieel object als vertrekpunt moeten nemen. Onderzoek naar het productieproces (de genese) van het handschrift zal ons helpen een materiële reconstructie te maken van de codex, die, zoals hierna zal blijken, ons nieuwe inzichten over het handschrift brengt en over zijn geïntendeerde functie en gebruiker(s).

In zijn huidige staat bestaat het Oudenaards Rijmboek uit 29 enkelbladen en twee bifolia, niet meer dan een fractie van het omvangrijke boek dat het ooit was. Als we meer inzicht willen verkrijgen in de samenstelling van het handschrift en zijn mogelijke genese zullen we moeten trachten de katernstructuur te reconstrueren. Het startpunt voor deze reconstructie zijn de twee bewaarde bifolia. Deze twee dubbelbladen zijn te situeren aan het einde van de codex (zoals we hem kunnen kennen op basis van de fragmenten). Het eerste bifolium is 227^o238, het tweede 250^o255. Katernen in een handschrift hebben meestal een regelmatige samenstelling. Katernen van vier of zes dubbelbladen perkament waren rond 1300 het meest gangbaar. De enige manier om de twee dubbelbladen uit het Oudenaardse Rijmboek in een regelmatige katernstructuur te passen is echter door aan te nemen dat ze deel uit maakten van katernen van tien bifolia (hier katern Y en Z genoemd). Dit is een opvallend aantal, maar ieder ander aantal resulteert in onregelmatige katernen.²¹ Bovendien

markeren. Echter, deze *litterae notabiliores* kunnen ook overgenomen zijn uit een legger en geven niet noodzakelijkerwijs aanwijzingen over het Oudenaardse Rijmboek.

20 Het twee-koloms tekstgebied beslaat ongeveer 68% van de pagina.

21 Tabel 5 en 31 in BUSONERO, ‘La fascicolazione del manoscritto’, 90 en 102, bijvoorbeeld, laten zien hoe ongewoon katernen van tien of meer bifolia zijn. Ze lijken alleen voor te komen in dertiende-eeuwse Parijse Bijbels.

blijkt dat een aantal enkelbladen terug samen te voegen is met het pendantblad en dat de dubbelbladen die zo gereconstrueerd worden eveneens netjes in de twee katernen van tien bifolia passen (f. 223-262; zie tabel 2).

Het middengedeelte van de codex kan op dezelfde wijze worden gereconstrueerd. Sommige enkelbladen kunnen worden herenigd met hun vroegere pendantbladen. Blad 123 past aan 124, 161 aan 166 en 181 aan 186. Dit lijkt te duiden op een regelmatige katernstructuur van vijf bifolia per katern, maar wanneer we er ook rekening mee houden dat de ernstig beschadigde bladen 116 en 131 ooit een bifolium waren, blijkt vijf dubbelbladen niet voldoende.²² Opnieuw leveren alleen katernen van tien bifolia een regelmatige katernstructuur (in dit geval van vier opeenvolgende katernen: K, L, M en N; f. 114-193).

Deze reconstructie van meerdere katernen leidt tot twee interessante conclusies: (1) de codex was waarschijnlijk omvangrijker dan het

Tabel 2: Reconstructie van de laatste (?) twee katernen in het Oudenaardse Rijmboek. De bewaarde bladen zijn cursief weergegeven; een asterisk betekent een gereconstrueerd foliumnummer. De volledige bifolia zijn grijs gemarkeerd, de enkelbladen die gereconstrueerd kunnen worden met arcering.

Bifolium	Katern Y	Katern Z
1a	223	243
2a	224	244
3a	225	245
4a	226	246
5a	227	247
6a	228	248
7a	229	249
8a	230	250
9a	231	251
10a	232	252
10b	233	253
9b	234	254
8b	235	255*
7b	236	256*
6b	237	257
5b	238	258
4b	239	259
3b	240	260
2b	241	261
1b	242	262

²² De resterende delen van de vouw van deze folia passen netjes aan elkaar. BEUKEN, *Vanden levone ons Heren*, dl. 2, 103-104) wees er veertig jaar geleden al op dat deze bladen samen een dubbelblad vormden maar hij liet na te bekijken wat de gevolgen van deze vaststelling waren.

hoogste bewaard gebleven foliumnummer (f. 257) doet vermoeden en (2) de oorspronkelijke codex kan niet volledig hebben bestaan uit katernen van tien bifolia, aangezien er slechts 29 folia overblijven tussen de twee gereconstrueerde groepen.²³ Bovendien kunnen de 113 resterende folia die voorafgaan aan de gereconstrueerde katernen niet verdeeld worden in katernen van elk tien dubbelbladen. Dit betekent dat, tenzij de kopiist die de foliëring heeft aangebracht meerdere fouten maakte, of tenzij een aantal bladen voorafgaand aan het foliëren is uitgesneden, de codex minstens twee onregelmatigheden in de katernstructuur bevat.

Deze onregelmatigheden kunnen een aanwijzing zijn dat de codex oorspronkelijk uit drie delen bestond. Tabel 3, waarin zowel de reconstructie van de katernstructuur als de reconstructie van de lengte van de teksten is opgenomen (zie tabel 1), toont dat deze driedeling overlap vertoont met de inhoud. Er blijkt, bijvoorbeeld, een duidelijke scheiding tussen de heiligenlevens voor te komen: Maria Egyptiaka, de berouwvolle zondares, staat niet in hetzelfde deel als de andere heiligen, die allen martelaren zijn.

Deel	Katernen	Folia (tekst)	Tekst	Inhoud
I	?	1-56	?	
	?	57-61	<i>Visio Philiberti</i>	de gevolgen van zondigen
?	?	62-82	?	
II	I (?)	83-104	<i>Van sente Caterinen</i>	martelaar
	J (?-113)	105-144	<i>Van den levone ons heren</i>	‘martelaar’
	K (114-133)			
	L (134-153)			
	L (134-153)	145-163	<i>Van sente Eustaes</i>	martelaar
	M (154-173)			

²³ De eerste conclusie is interessant omdat de Middelnederlandse vertaling van de *Facetus* slechts één blad mist aan het einde: folium 258, terwijl de katernreconstructie aantoont dat er mogelijk nog minstens vier bladen volgden (en er bijgevolg nog ruimte was voor meer teksten).

	M (154-1173) N (174-193?)	163-184 ^r	<i>Van sente Aechte</i>	martelaar
	N (174-193?)	184 ^r -188	<i>Van sente Waerneer</i>	martelaar
?	?	189-220	?	
III	X (?-222) Y (223-242) Z (243-262)	221-243 ^v	<i>Van sente Marie Egyptiake ende Zosimus</i> (gevolgd door een ‘commemoratio Mariae’)	berouwvolle zondaar
	Z (243-262)	243 ^v -248 ^v	<i>Van der biechten – Martijn van Torhout</i>	hoe verkrijgt men verlossing
	Z (243-262)	248 ^v -252 ^r	<i>Disticha Catonis</i>	hoe leeft men goed
	Z (243-262)	252 ^r -258 ^v	<i>Facetus</i>	hoe leeft men goed
?	?	?	<i>Van onser vrouwen lof</i>	
?	?	?	<i>Van onser vrouwen geslacht</i>	

Tabel 3: Een combinatie van de reconstructies van de katernen en de lengte van de teksten onthult een scheiding in drie delen van de codex. De grijze lijnen geven aan waar de grens tussen twee delen zich bevindt.

Deel I	Deel II	Deel III	
Ophoging met goud	Geen ophoging met goud	Geen ophoging met goud	
(geen initialen bewaard gebleven)	Amateuristische initiaal	Minder amateuristische initialen	
(katernen onbekend)	Katernen van 10 bifolia	Katernen van 10 bifolia	
Prikkings voor kolomaflijning: 3 – 3 – 1	Prikkings voor kolomaflijning: 3 – 3 – 1 en 3 – 3 – 3	Prikkings voor kolomaflijning: 3 – 3 – 1 en 3 – 3 – 2	
Correcties Hand C	Correcties Hand C	Correcties Hand D	
113 folia	Katern K: folia 114-133 Katern L: folia 134-153 Katern M: folia 154-173 Katern N: folia 174-193	29 folia	Katern Y: folia 223-242 Katern Z: folia 243-262

Tabel 4: Overzicht van de drie delen waaruit het Oudenaardse Rijmboek mogelijk bestaat, inclusief de materiële verschillen: ophoging, verluchte initialen, katernen, prikkings en correcties.

Hoewel we slechts met reconstructies kunnen werken, toont tabel 3 dat de grenzen tussen de katernen en de inhoud lijken samen te vallen.²⁴ Naast de inhoud en de katernstructuur bevestigt ook een aantal materiële zaken de driedeling. Dit maakt het aannemelijk dat de codex in drie fasen is vervaardigd. Het gebruik van goud, bijvoorbeeld, ondersteunt deze fasering. In deel I zien we ophoging van initialen en kapitalen met goud, wat niet voorkomt in de andere twee delen. Daarnaast lijken de verschillen in de uitvoering van de initialen samen te vallen met de scheiding tussen deel II (amateuristisch, zie afb. 1) en III (minder amateuristisch). Een derde argument voor de productie in drie fasen vormen de correcties in de tekst. De aanpassingen in deel I en II zijn aangebracht door een andere hand dan die in deel III. Ten slotte, zijn ook de prikgaatjes in de boven- en ondermarge voor de aflijning van de kolommen onregelmatig. Ze blijken in elk katern anders te zijn aangebracht, wat erop duidt dat de kopiist niet ver vooruit plande, maar slechts een katern per keer voorbereidde. Dit resulteerde in kleine verschillen in de drie delen (zie tabel 4).²⁵

Gebaseerd op zowel tekstuele als codicologische observaties lijkt een productie in drie fasen plausibel. Kunnen we echter ook vaststellen in welke omstandigheden de codex is vervaardigd? Taalkundige analyse van de fragmenten door Maurits Gysseling en Marcel Hoebeke heeft aangetoond dat het handschrift met grote zekerheid gelokaliseerd kan worden in de zuidelijke Vlaamse Schelderegio.²⁶ De handelsstad Oudenaarde, gunstig gelegen nabij de abdij van Ename, is de belangrijkste stad in deze regio. Omdat in West-Europa de schrijffactiviteit vanaf de late twaalfde eeuw van het klooster naar de stad begon te verschuiven, en aangezien het Oudenaardse Rijmboek op de drempel van de veertiende eeuw is gekopieerd,

24 Hoewel de argumenten voor deze driedeling hierna worden besproken (zie tabel 4), ben ik me ervan bewust dat er argumenten tegen mijn reconstructies en hun combinatie in tabel 3 ingebracht kunnen worden. Ik kan, bijvoorbeeld, niet weten of katern N een compleet tienbifolium katern was, aangezien het hoogstgenummerde bewaarde blad folium 185 is (zie tabel 1). De onregelmatigheid in de katernstructuur (bijvoorbeeld uitgesneden bladen) kan zich in dit katern hebben voorgedaan en niet in het volgende, zoals ik heb aangenomen. Dit verandert echter de uitkomst niet, omdat de grens tussen de twee delen nog steeds gevonden wordt tussen dezelfde twee katernen en dezelfde twee teksten.

25 Wanneer een kopiist wist wat hij ging kopiëren, bereidde hij zijn katernen meestal in een keer voor, waardoor ze doorgaans allemaal op dezelfde wijze werden geprikt. In ERMENS, *Functie en gebruiker*, 62-66 wordt uitvoeriger ingegaan op de prikkings. Voor meer informatie over de correcties, zie GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten*, dl. 1, 394 en ERMENS, *Functie en gebruiker*, 69-72.

26 GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten*, dl. 1, 396-402 en HOEBEKE, 'Kanttekeningen'.

mag de optie van een lekenkopiist uit Oudenaarde niet zomaar uitgesloten worden.²⁷

Hoebeke heeft aangetoond dat meerdere kopiisten actief waren in Oudenaarde en de aangrenzende stad Pamele vanaf circa 1300, zoals klerken in de gerechtshoven, het stadsbestuur of het gasthuis. Er is zelfs bewijs dat daar langs de Schelde al in het tweede kwart van de veertiende eeuw een lokaal centrum van professionele kopiisten was gevestigd.²⁸ Het is daarom niet ondenkbaar dat er al enkele decennia eerder professionele kopiisten in Oudenaarde verbleven. Zo'n omgeving, waar mensen konden lezen en schrijven en waar geld dat verdiend werd via de handel kon worden uitgegeven aan luxeproducten zoals boeken, lijkt een vruchtbare bodem voor de productie van volkstalige handschriften (in het Middelnederlands, of misschien in het Frans). Bovendien is Oudenaarde gesitueerd in het grensgebied tussen Vlaanderen en Brabant een regio waar de Middelnederlandse literatuur opbloede in de tweede helft van de dertiende eeuw (en ook de nabijheid van Henegouwen, waar de Franse literatuur bloeide, mag niet uit het oog worden verloren).²⁹ Een van de belangrijkste bewijzen die deze hypothese staft is een stukje perkament van een dertiende-eeuwse codex, het enige bewaard gebleven fragment van de Middelnederlandse vertaling van de *Chanson d'Aspremont*.³⁰ Hans Kienhorst en Herman Mulder hebben beargumenteerd dat het was geschreven in dit grensgebied nadat de Franse versie was geïntroduceerd door Franse verwanten van de heren van Gavere.³¹ Hun kasteel in Gavere ligt minder dan vijftien kilometer ten noorden van Oudenaarde en Ename langs de Schelde.

Op basis van de materiële aspecten van het Oudenaardse Rijmboek, kunnen we waarschijnlijk aannemen dat hij niet door een kopiist is gemaakt met veel

27 Voor meer informatie over de afnemende schrijffactiviteiten in kloosters, zie KWAKKEL, *Die dietsche boeken*, 35-37 en zijn voetnoten voor verdere verwijzingen.

28 HOEBEKE, *De middeleeuwse oorkondentaal*, 63-64.

29 De grens tussen Vlaanderen en Brabant is de grens tussen het Franse koninkrijk en het Duitse keizerrijk. In 2012 heeft Mike Kestemont de aandacht gevestigd op deze regio, waar veel handschriften met Middelnederlandse teksten werden gekopieerd en veel Middelnederlandse teksten werden geschreven. Zie ook KIENHORST, 'De Wrake van Ragisel-fragmenten', 65-66.

30 Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Neerl. 15/1; zie www.uantwerpen.be/ruusbroec-bibliotheek > bijzondere collecties > handschriften > handschriften beschrijvingen > Manuscripta Neerlandica.

31 KIENHORST en MULDER, 'Fragment', 300-301, noot 10. Voor meer informatie over de heren van Gavere en hun literair mecenaat, zie KESTEMONT, 'Keizerlijk Vlaanderen', 102-103 (en de verwijzingen aldaar).

ervaring in het vervaardigen van boeken, hoewel hij duidelijk ervaring had in het kopiëren van teksten. Ten eerste, zoals we gezien hebben, zijn de katernen samengesteld uit tien bifolia, terwijl vier of zes het meest gangbaar was. Ten tweede, de prikkings zijn onregelmatig. Ten derde, zoals in afbeelding 1 te zien is, markeert de kopiist het begin van een tekst op een bijzondere manier. Rode opschriften werden doorgaans pas toegevoegd nadat de zwarte tekst was geschreven, maar dat is hier niet het geval. Aan het begin van *sente Waerneer* loopt het opschrift in de linkerkolom door tot in de rechterkolom. Dit betekent dat de kopiist het al had toegevoegd voordat hij aan de tekst begon. Ten slotte kiest de kopiist onverwachte letters voor de initialen. De Werner-initiaal is de verwachte eerste letter van de tekst, maar de initialen van de *Disticha Catonis* en de *Facetus* zijn de eerste letters van de opschriften.

Afb. 1: Detail van folium 184r. Het gerubriceerde opschrift, de initiaal en de 'vlag' aan het begin van *sente Waerneer* (copyright Bodleian Library)

Verder hebben de initialen ongebruikelijke vormen. De lage kwaliteit van de uitvoering is opvallend, vooral bij de Werner-initiaal: de 'A' is bijna niet te herkennen (afb. 1). Bovendien is het goud aangebracht na het aanbrengen van de kleuren van de initiaal, en niet andersom zoals gebruikelijk was. Afbeelding 2 toont dat het goud over de blauwe verf is aangebracht. Een nauwkeurigere blik op de initialen doet vermoeden dat de kopiist/illuminator van het Oudenaardse Rymboek een oudere decoratiestijl probeerde te imiteren. In dertiende-eeuwse Latijnse handschriften uit Frankrijk komen initialen voor geflankeerd door een 'vlag' met daarin enkele tekstregels in groter schrift dan de rest van de tekst (en vaak in kapitalen). De Oudenaardse initialen lijken

een vereenvoudigde imitatie van deze decoratiestijl.³² Al deze voorbeelden lijken te wijzen op een relatief onervaren kopiist/illuminator. Vergelijken met het werk van andere Vlaamse kopiisten en illuminators uit de dertiende eeuw die de vaardigheid beheersten om prachtige boeken te produceren, kunnen het Oudenaardse Rymboek en zijn kopiist amateuristisch genoemd worden.³³

Afb. 2: Detail van folium 248r. Goud over de blauwe verf in de 'vlag' aan het begin van de *Disticha Catonis* (foto auteur, gereproduceerd met toestemming van het Stadsarchief te Oudenaarde)

Nu we de eigenaardigheden van de kopiist en de kenmerken van de genese van het Oudenaardse Rymboek hebben besproken, kunnen we de geïntendeerde gebruiker en functie nader bekijken. Vanwege de aanwezigheid van de volkstalige heiligenlevens en andere religieuze teksten en vanwege de veronderstelde connectie van het handschrift met het klooster te Enne, werd vaak aangenomen dat het Oudenaardse Rymboek bedoeld was als een codex voor een religieuze institutionele setting, in het bijzonder een waarin informatie hoofdzakelijk werd overgedragen in de volkstaal en niet in het Latijn, bijvoorbeeld voor een groep devote vrouwen of lekenbroeders. Het is echter niet duidelijk waarom zij geïnteresseerd zouden zijn geweest in de Middelnederlandse vertalingen van de *Disticha Catonis* en de *Facetus*, die informatie geven over de manier waarop men een goed seculier leven kan leiden.³⁴ Zouden mensen in zo'n religieuze instelling, bovendien, nog instructie nodig hebben over wat ze kunnen zeggen tijdens de biecht?

Het lijkt meer voor de hand te liggen dat de teksten in het Oudenaardse Rymboek (inclusief die met een religieuze inhoud) interessant waren voor leken. Dit wordt duidelijk wanneer we de contexten bekijken waarin de parallelverlevering van de teksten uit het Oudenaardse Rymboek voor-

32 Voor voorbeelden, zie DE HAMEL, *A History*, 126 en MCKENDRICK, LOWDEN en DOYLE, *Royal Manuscripts*, 314.

33 Voorbeelden van pre-veertiende-eeuwse, zorgvuldig verluchte Vlaamse handschriften zijn Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 9411-26 (in het Frans, tweede helft van de dertiende eeuw), en het eerder genoemde fragment van de Middelnederlandse vertaling van de *Chanson d'Aspremont*, waarop stukjes van verluchte initialen te zien zijn (circa 1300).

34 Omdat veel monniken afstamden van nobele geslachten, is het niet onwaarschijnlijk dat zij 'wereldlijke' handschriften met zich meebrachten wanneer ze intraden in het klooster. In zulke gevallen waren de geïntendeerde gebruiker en functie uiteraard niet institutioneel.

komt. De Middelnederlandse *Visio Philiberti*, bijvoorbeeld, was (in een andere vertaling) gekopieerd in twee andere meerteksthandschriften: het handschrift-Van Hulthem en een nu fragmentair driekoloms handschrift dat ook een Middelnederlandse vertaling van de *Chatelaine de Vergi* bevat.³⁵ Het gebed tot Maria komt ook voor in het handschrift-Van Hulthem.³⁶ De Middelnederlandse versies van zowel de *Disticha Catonis* en de *Facetus* zijn te vinden in het Comburgse handschrift, terwijl een verstekst over Maria's afstamming is opgenomen in het Geraardsbergse handschrift.³⁷ Deze drie meerteksthandschriften functioneerden, volgens recent onderzoek, in een lekenomgeving, mogelijk in een stad.³⁸ Het voorkomen van de teksten over Maria en de Middelnederlandse vertaling van de *Disticha Catonis*, de *Facetus* en de *Visio Philiberti* in deze meerteksthandschriften, terwijl ze zelden voorkomen in handschriften die zonder twijfel werden gebruikt in een religieuze instelling, maakt het aannemelijk dat we ook rekening moeten houden met een (stedelijke?) lekenstelling voor het publiek van het Oudenaardse Rijmboek.³⁹

Op het eerste gezicht is er een element dat niet lijkt te passen in dit scenario: na de epiloog bij het leven van Sint-Maria Egyptiaca is een Latijnse *commemoratio Mariae* gekopieerd door de kopiist. Dit tekstje bevat de gerubriceerde – en afgekorte – woorden ‘versus’ en ‘collecta’, die laten vermoeden dat dit herdenkingsgebed in een devotionele setting was gebruikt. Wijst deze korte Latijnse toevoeging in de richting van een religieuze instelling? Niet noodzakelijk, want kennis van het Latijn was niet uitsluitend beperkt tot kloosters. Andere mensen, buiten de muren van religieuze instellingen, beheersten eveneens Latijn. Vele mensen zullen op zijn minst bekend zijn geweest met de woorden van het *Pater noster* of het

35 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15589-623 (zie BRINKMAN en SCHENKEL, *Het handschrift-Van Hulthem*, dl. II, 811-820), en Gent, Universiteitsbibliotheek, 1590 (geen editie beschikbaar).

36 Zie BRINKMAN en SCHENKEL, *Het handschrift-Van Hulthem*, dl. I, 304-308.

37 Respectievelijk, Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. fol. 22 (BRINKMAN en SCHENKEL, *Het Comburgse handschrift*, dl. I, 515-550) en Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 837-45 (GOVERS, *Het Geraardsbergse handschrift*, 63-64).

38 Recente publicaties over deze handschriften en hun mogelijke gebruikers zijn: BRINKMAN, ‘Het wonder’ (Van Hulthem); BRINKMAN, ‘Het Comburgse handschrift’ en BRINKMAN en MULDER, ‘Recht, historie en schone letteren’ (Comburg); en REYNAERT, ‘De verborgen zijde’ (Geraardsbergen).

39 Het enige institutionele handschrift met een van deze teksten is een vijftiende-eeuws handschrift uit de kringen van de Moderne Devotie (Cambridge, MA, Harvard University (Houghton Library), MS Dutch 13), dat een derde Middelnederlandse vertaling van de *Visio Philiberti* bevat (zie HOLLANDER, ‘De drie Middelnederlandse vertalingen’, 145).

Ave Maria en andere bekende Latijnse teksten. Een minder wijdverbreide Latijnse tekst met afkortingen, zoals deze *commemoratio*, vraagt echter een meer gevorderde lezer.⁴⁰

De aanwezigheid van Latijn in Middelnederlandse meerteksthandschriften met een (stedelijke) lekenachtergrond is niet beperkt tot het Oudenaardse Rijmboek. Er zijn minstens twee andere Middelnederlandse meerteksthandschriften voor een lekenpubliek die Latijnse teksten bevatten: het Geraardsbergse handschrift en het handschrift-Vanden Stock. In het laatste handschrift, bijvoorbeeld, treffen we twee Latijnse gebeden aan die voor en na een maaltijd moeten worden gelezen, terwijl het eerste handschrift een klein aantal Latijnse teksten bevat (variërend van één tot enkele regels lang) die naast beelden en schilderijen moesten worden geschreven.⁴¹ Blijkbaar beheersten sommige leken het Latijn, dus de aanwezigheid van een korte Latijnse tekst in een meerteksthandschrift betekent niet noodzakelijk dat een religieuze instelling de geïntendeerde gebruiker was.

Rond 1300 werden de meeste Middelnederlandse teksten nog voorgelezen aan een publiek. De resterende prologen en epilogi in het Oudenaardse Rijmboek, waarvan de meeste zoveel gelijkenissen vertonen dat vermoed mag worden dat ze het werk zijn van een samensteller, bevatten aanwijzingen dat de teksten in deze codex bedoeld waren om ook hardop te worden gelezen. Ze spreken allemaal de lezer direct aan. In de epiloog van *sente Waerneer*, bijvoorbeeld, begint de verteller met: ‘Alle de ghene die sullen wesen dar men desen boec sal lesen...’⁴² Als de codex bedoeld was om voorgelezen te worden aan een publiek, is het niet het publiek dat het Latijn moet beheersen, maar de persoon die de teksten voorleest. Naar de Latijnse tekst luisteren en, indien nodig, op het juiste moment reageren op de voorlezer was alles wat van het publiek gevraagd werd. Het publiek en de voorlezer (de feitelijke gebruiker van het fysieke boek) kunnen daarvoor een verschillende sociale achtergrond hebben gehad. Het publiek zou bestaan kunnen hebben uit hoofdzakelijk ongeschoolde leken, terwijl

40 Behalve, natuurlijk, wanneer dit handschrift was bedoeld voor een groep leken die deze tekst uit hun hoofd kenden en Sint-Maria Egyptiaca vereerden.

41 Handschrift-Vanden Stock: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 116 (editie in BRAEKMAN, ‘Middelnederlandse’, 87). Voor het Latijn in het Geraardsbergse handschrift, zie GOVERS, *Geraardsbergse handschrift*, 62-65 of de webtentoonstelling *Every Codex Tells A Story*, www.everycodextellsastory.eu. Voor een algemeen overzicht van handschriften die zowel Middelnederlandse als Latijnse teksten bevatten, zie WACKERS, ‘Latinitas’, 31-39.

42 *Van sente Waerneer*, v. 5-6: [Iedereen die aanwezig is waar men dit boek leest ...].

de voorlezer opgeleid moet zijn geweest in een klooster of een stedelijke school.

De productie van de codex in drie fasen geeft een laatste aanwijzing over de gebruiker en de functie van het handschrift. Een codex die in fasen door één kopiist wordt vervaardigd, moet tijdens het hele productieproces in dezelfde plaats blijven. Het is immers onwaarschijnlijk dat de eigenaar de katernen iedere keer terugbracht wanneer de kopiist nieuwe teksten moest toevoegen. Bijgevolg moeten de kopiist en de eigenaar een nauwe band met elkaar hebben of kunnen ze zelfs een en dezelfde persoon zijn geweest. De meest voor de hand liggende plaats waar eigenaar en kopiist een nauwe band met elkaar kunnen hebben en een boek kunnen gebruiken om voor te lezen aan een publiek, is een gemeenschap. Religieuze instellingen, zoals de abdij in Ename, zijn gemeenschappen.⁴³ Er zijn in de regio Oudenaarde echter meerdere andere religieuze instellingen gevestigd en gemeenschappen kunnen ook niet-religieus zijn, maar wel een behoefte hebben aan religieuze basisinstructie of begeisterende teksten, zoals bijvoorbeeld broederschappen of gildes. Ook een hospitaal vormt een soort gemeenschap: het werd geleid door zusters, die zich stilaan omvormden tot een kloostergemeenschap, en had de zorg over patiënten die hoofdzakelijk leken waren.

Dat het idee van een boek dat werd gebruikt in een hospitaal niet onwaarschijnlijk is, blijkt uit de enige boekenlijst uit Oudenaarde die Albert Derolez in zijn catalogus heeft opgenomen. Deze is afkomstig uit het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal en wordt gedateerd rond 1300. Hoewel deze boekenlijst geen enkele indicatie van de taal van de vermelde handschriften geeft, bevat hij een aantal items dat onmiddellijk de aandacht trekt:

[6] ¶ Bybliothea in magno volumine.

[7] ¶ Legenda in magno volumine.

[...]

[26] ¶ Bybliothea versificata⁴⁴

⁴³ De imitatie van de ‘gevlagde initialen’ uit Latijnse boeken kan een aanwijzing zijn dat de kopiist in een religieuze instelling was opgeleid.

⁴⁴ DEROLEZ, *The Medieval Booklists*, dl. 3, 132-135. Over het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal schrijft TRIO, ‘Stevig uitgebouwde structuren’, 136-137.

Het Oudenaardse Rijmboek is een groot boek met meerdere teksten (zoals nr. 6), het is een groot boek met legenden (zoals nr. 7) en het is een boek met veel versteksten erin (zoals nr. 26), maar zulke omschrijvingen kunnen uiteraard op veel verschillende andere handschriften slaan.

Conclusie

In de voorgaande discussie is een aantal aspecten van het Oudenaardse Rijmboek dat tot nu toe over het hoofd is gezien, onder de aandacht gebracht, met enkele interessante conclusies als resultaat. Om te beginnen is het waarschijnlijk dat de codex in meerdere fasen is vervaardigd, waarvan er drie zichtbaar worden wanneer we naar de inhoud en de katernstructuur kijken. Vervolgens is het mogelijk dat deze codex gekopieerd (en samengesteld) is door een kopiist in een stedelijke setting – zonder ervaring in het maken van boeken. Ten slotte, ook al blijft het moeilijk de geïntendeerde gebruiker en functie aan te wijzen, is het waarschijnlijk dat de begeisterende teksten in de codex werden voorgelezen door een gebruiker met kennis van het Latijn aan een lekenpubliek binnen de setting van een gemeenschap.

Hoewel ze slechts elf à dertien procent van het oorspronkelijke handschrift uitmaken, stellen de fragmenten van het Oudenaardse Rijmboek ons dus in staat, onder voorbehoud, een beeld van de volledige codex te reconstrueren. Dit nieuwe beeld zoekt een andere weg dan de oude hypothesen, maar kan ze niet weerleggen. Het toont echter wel aan dat ze minder overtuigend zijn dan algemeen wordt aangenomen. De abdij in Ename is namelijk een van de vele gemeenschappen waarin de codex kan zijn ontstaan en gebruikt. Als het handschrift in meerdere fasen is vervaardigd, dan hoeft de Middelnederlandse vertaling van de *Disticha Catonis* – het vertrekpunt voor de ‘schoolboekhypothese’ – zelfs geen onderdeel van het originele plan te zijn geweest, omdat deze tekst pas in een latere fase aan de codex toegevoegd kan zijn.

Elk handschrift is een uniek object dat resulteert uit een proces van vormen (en hervormen) van de codex totdat het de staat bereikt waarin we het hebben leren kennen. Sommige handschriften hebben hun oorspronkelijke vorm behouden, terwijl andere (meer dan eens) zijn veranderd door de eeuwen heen. Daarom is het belangrijk, vooral wanneer we meer teksthandschriften bestuderen die in meerdere fasen zijn ontstaan, zoals

het Oudenaardse Rijmboek, dat we ons ervan bewust zijn dat de huidige codex zelden het handschrift is dat de kopiist bedoeld had te maken toen hij aan zijn werk begon. Door rekening te houden met alle beschikbare materiële en tekstuele gegevens die een meerteksthandschrift bevat, kunnen we misschien iets dichterbij een antwoord komen over de herkomst, de kopiist, de geïntendeerde gebruiker en de functies van deze boeiende boeken.

Bibliografie

Bronnen

Onuitgegeven archivalische bronnen

Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Neerl. 15/1 (*Roman van Aspremont-fragment*)

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 837–45 (Geraardsbergse handschrift)

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 9411–26

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15589–623 (handschrift-Van Hulthem)

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 116 (handschrift-Vanden Stock)

Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, 2780

Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek, F 26b (*Die wrake van Ragisel-fragment* (1 folium))

Gent, Universiteitsbibliotheek, 1590 (*Borchgravinne van Vergi-fragment*)

Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 3085 (*Die wrake van Ragisel-fragment* (2 folia))

München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 4413

Oudenaarde, Stadsarchief, 5576 (Oudenaardse Rijmboek (32 folia))

Oxford, Bodleian Library, Douce 381 (folio 13) (Oudenaardse Rijmboek (1 folium))

Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. fol. 22 (Comburgse handschrift)

Uitgegeven archivalische bronnen

Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22, 2 delen, H. BRINKMAN en J. SCHENKEL, ed., Hilversum, 1997.

Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks II: Literaire handschriften, Deel 1, Fragmenten, 6 delen, M. GYSSELING, ed., Den Haag, 1980.

Den duytschen Cathoen. Naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Homberg, A. VAN BUUREN, ed., Hilversum, 1998.

Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 837-845, M. GOVERS, e.a., ed., Hilversum, 1994.

Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623, 2 delen, H. BRINKMAN en J. SCHENKEL, ed., Hilversum, 1999.

Jacob van Maerlants Spiegel historiael, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroecke en Lodewijk van Velthem, 3 delen, M. DE VRIES en E. VERWIJS, ed., Leiden, 1863.

Vanden levene ons Heren, 2 delen, W. BEUKEN, ed., Zwolle, 1968.

Studies

BEUKEN, W., ‘Het auteurschap van het Rijmboek van Audenaerde’, in: C. C. BERG e.a., red., *Album Philologicum voor Prof. Dr. Th. Baader*, Nijmegen, 1939, 149-156.

BRAEKMAN, W., ‘Middelnederlandse didactische gedichten en rijmspreuken’, *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1969, 79-111.

BRINKMAN, H., ‘Het Comburgse handschrift en de Gentse boekproductie omstreeks 1400’, *Queeste*, 5 (1998), 98–113.

BRINKMAN, H., ‘Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem’, *Nederlandse letterkunde*, 5 (2000), 21-46.

BRINKMAN, H. en MULDER, H., ‘Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiistencollectief. Hs. Brussel KB 16.762-75 en het Comburgse handschrift’, *Queeste*, 10 (2003), 27-78.

- BUSONERO, P., 'La fascicolazione del manoscritto nel basso medioevo', in: P. BUSONERO, red., *La fabbrica del codice: materiali per la storia del libro nel tardo medioevo*, Rome, 1999, 31-139.
- DE BAST, M., *Recueil d'antiquités Romaines et Gauloises, trouvées dans la Flandre proprement dite*. Gent, 1808.
- DE HAMEL, C., *A History of Illuminated Manuscripts*, 2e editie, Oxford, 1994.
- DEROLEZ, A., e.a., *The Medieval Booklists of the Southern Low Countries*, 7 delen, Brussel, 1994-lopend.
- DESCHAMPS, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, Leiden, 1972.
- ERMENS, D., 'Het handschrift-Van Hulthem in vergelijkend perspectief. Over het nummeren van de teksten en het tellen van de verzen', *Queeste*, 20 (2013), 1-28.
- ERMENS, D., *Functie en gebruiker. Een studie over het construeren van gebruiksprofielen van meerteksthandschriften met Middelnederlandse teksten, onuitgegeven proefschrift*, Universiteit Utrecht, 2015.
- HENKEL, N., *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte. Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, München, 1988.
- HOEBEKE, M., *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde. 13^e eeuw - ±1500 (spelling en klankleer)*, Gent, 1968.
- HOEBEKE, M., 'Kanttekeningen bij de taal van de "Enaamse Codex"', in: E. COCKX-INDESTEGE en F. HENDRICKX, red., *Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, Leuven, 1987, 419-439.
- HOLLANDER, Y., 'De drie Middelnederlandse vertalingen van de Visio Philiberti', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 129 (2013), 135-148.
- KESTEMONT, M., 'Keizerlijk Vlaanderen. Streekliteratuur in Rijks-Vlaanderen en de casus van de Karelepiek', *Queeste*, 19 (2012), 91-111.

- KIENHORST, H., 'De Wrake van Ragisel-fragmenten. Lay-out en opkomst van het literaire handschrift in de dertiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, 6 (1999), 49-66.
- KIENHORST, H., *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament*, 2 delen, Leuven, 2005.
- KIENHORST, H. en MULDER, H., 'Fragment van een Middelnederlandse vertaling van het *Chanson d'Aspremont* (Antwerpen, Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap, hs. Neerl. 15/1)', *Spiegel der letteren*, 40 (1998), 299-307.
- KWAKKEL, E., *Die dietsche boeken die ons toebehoren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, Leuven, 2002.
- LACHAERT, P.-J., 'Archiefnieuws', *Handelingen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 48 (2011), 427-434.
- McKENDRICK, S., LOWDEN, J., en DOYLE, K., red., *Royal Manuscripts. The Genius of Illumination*, London, 2011.
- MEDER, T., 'Hoofsheid in de Boekjes van Zeden', *Spektator*, 21 (1992), 308-326.
- MEDER, T., 'Gepast gedrag. Ethiek en ethische motivatie in de "Boeken van Zeden"', in: J. REYNAERT et al., red., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam, 1994, 86-100 en 380-384.
- MENGTE, G., 'Die Ritualmordaffäre um den "Guten Werner" von Oberwesel und ihre Folgen', *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*, 21 (1995), 159-198.
- MILIS, L., 'De kloosterbibliotheek van Enname', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 13 (1964), 96-107.
- PRATT, K. e.a., red., *Dynamics of the Medieval Manuscript. Text Collections from a European Perspective*, Göttingen, 2017.
- REYNAERT, J., 'De verborgen zijde van de middeleeuwse kopiist. Over de functie en de samenstelling van het Geraardsbergse handschrift', *Queeste*, 6 (1999), 41-52.
- TRIO, P., 'Stevig uitgebouwde structuren kaderden het godsdienstige en charitatieve leven in de late middeleeuwen', in: P. TRIO, R. CASTELAIN, G. VAN KERKHOVEN en M. DE SMET, red., *Tijd voor Oudenaarde*, Oudenaarde, 2012, 127-144.